

КОЛЕКТИВІЗМ НОСІЇВ БІДНОСТІ ЯК СТИЛЮ ЖИТТЯ В КОНТЕКСТІ СПІЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Носіям бідності як стилю життя притаманні низька самоефективність, вивчена безпорадність та соціальні лінощі. Такі риси становлять психологічну основу колективізму як компенсаторно-захисної позиції соціально та економічно слабких осіб. У процесі виконання спільної діяльності в групі особи, які психологічно тяжіють до бідності, виявляють більшу групову згуртованість, нижчий рівень активності, меншу схильність до індивідуальної ініціативи, вищу готовність визначати лідера та підпорядковуватися йому порівняно з тими, хто не схильний бути бідним.

Ключові слова: індивідуалізм, колективізм, спільна діяльність, бідність як стиль життя, вивчена безпорадність, соціальні лінощі, самоефективність

Постановка проблеми. Проблеми свідомості та поведінки осіб із низьким рівнем матеріального добробуту найповніше досліджено в контексті запропонованої О. Льюїсом категорії "культура бідності" [9]. Серед рис, якими традиційно наділяють представників економічно проблемних середовищ, називають вивчену життєву безпорадність, почуття безсилля, брак контролю над своїм життям, залежність, конформізм, постійне очікування на допомогу, низьку самооцінку, приниженість, пасивність, неорганізованість, брак ресурсів для соціальної мобільності [5; 7; 10].

Однією з базальних особистісних характеристик, яку часто приписують носіям культури бідності і яку за багатьма ознаками можна вважати за їхню основну рису, є описана М. Селігманом вивчена безпорадність [4, с. 75–77] – готовність особи пасувати перед труднощами, відмовлятися від долання перешкод, ставати об'єктом впливу обставин, а не суб'єктом власних рішень і дій. Така властивість формується в ранньому та дошкільному дитинстві і, як правило, є наслідком гіперопіки з боку дорослих, які всіляко знецінюють та унеможливають власні зусилля дитини, спрямовані на задоволення її ж потреб. Ця гіперопіка може бути або прихильною до дитини, коли дорослі все виконують самі, задовольняють потреби дитини, залучаючи її лише як споживача, або неприхильною, коли за власні самостійні намагання дитини її карають, беруть на глум, залякують тощо.

Якщо явище вивченої безпорадності розглянути в ширшому контексті психологічних чинників культури бідності, то є підстави гадати, що її утворення виявляється важливим механізмом, який лежить в основі міжпоколінної трансляції культури бідності. Носії культури бідності, як правило, погано розуміють психологічні закономірності формування дитячої особистості, тобто виховання їхніх власних дітей, і не надають цьому процесові належного значення. Безпорадні в житті дорослі не виконують щодо дітей головної функції – утворення зони найближчого розвитку, через що в дітей не формуються адекватні мотиваційні та інструментально-знаряддеві структури. Інакше кажучи, у безпорадних батьків виростають безпорадні діти.

Зрозуміло, що реальні життєві сценарії багатьох сімей із середовища культури бідності показують якраз інші варіанти, коли безпорадність батьків дає поштовх до формування в дитини прагнень, намірів, умінь, спрямованих на набуття здатності давати собі раду в складних життєвих обставинах. Проте такі варіанти є радше винятками, натомість домінує якщо не тотальне, то переважне переймання культури бідності наступним поколінням від попереднього.

Зрештою, вивчена безпорадність притаманна не лише представникам бідних середовищ. Вона різною мірою властива кожній особі, адже кожному з нас трапляється чергувати дії, стани, поведінку, коли ми буваємо активними, натхненними, ефективними, і коли розгублюємося, не справляємося, зазнаємо невдачі. Тому-то вивчена безпорадність не є якоюсь унікальною рисою, притаманною одним і зовсім відсутньою в інших.

І наявність цієї риси, прихованої серед диспозиційних характеристик особи, і її актуалізація за тих чи тих обставин залежать від досвіду співпраці індивіда з іншими людьми. Так само як формування безпорадності зумовлює стиль і зміст взаємодії дитини з дорослими особами, які її виховують, уже в дорослому віці сформована особа обирає для себе певний стиль життя: "дозволяє" собі бути більш або менш безпорадною залежно від обставин, які спонукають її до активності, а надто коли в цих обставинах беруть участь інші люди, від яких також залежить результат діяльності. Тому принципово виявляється схильність особи чи то покладатися насамперед на себе саму, тобто ставати на більш індивідуалістську позицію щодо оточення, чи то розраховувати на співпрацю з іншими особами, орієнтуватися на спільні з ними цілі та засоби діяльності, а отже бути адептом колективізму.

Мета статті полягає у виявленні особливостей колективістської поведінки членів малої групи, різною мірою схильних до бідності як стилю життя, у процесі виконання ними спільної діяльності.

Результати теоретичного дослідження. У контексті зіставлення характеристик, що, з одного боку, вирізняють особу як схильну бути чи не бути бідною, а з другого – визначають її позицію між полюсами індивідуалізму і колективізму, увиразнюється ефект соціальних лінощів М. Рингельмана [4, с. 364–369], згідно з яким кожний з учасників колективних дій часом свідомо, а зазвичай несвідомо заощаджує на своїх зусиллях, які він укладає в спільну діяльність. (Мова тут не про хитрунів, які охоче користуються з нагоди побайдикувати). Інакше кажучи, "тягти лямку" удвох, утрюх тощо не лише веселіше, бо в товаристві, не тільки легше об'єктивно, бо кілька осіб можуть потягти більше, ніж одна, а й суб'єктивно легше, бо непомітно для себе самого кожний учасник спільної дії послаблює свої зусилля.

Такий розподіл зусиль між учасниками, коли зі збільшенням їхньої кількості внесок кожного стає дедалі меншим, містить щонайменше дві приємні обставини. Перша – це вже описана економія зусиль. А друга – розподіл та розпорошення відповідальності. Одинокий виконавець мимоволі несе повну відповідальність за результат своїх дій. Між двома-трьома виконавцями відповідальність розподіляється нехай і не пропорційно, але для кожного з них стає меншою. Коли ж виконавців багато, індивідуальна відповідальність виявляється практично непомітною, завдяки чому відносно легко досягти певного ступеня психологічного комфорту, позбувшись не завжди приємного тягаря відповідальності.

Відповідно особи безпорадні, які не можуть похвалитися високою чи бодай достатньою самоефективністю (А. Бандура описав її як переконання особи щодо здатності керувати подіями, які впливають на її життя, віру в себе та власну компетентність [6; 8]), воліють якось замаскувати свою низьку продуктивність, аби не наражатися на негативну оцінку з боку оточення, а тому надають перевагу спільним видам діяльності, у яких індивідуальний внесок кожного є непрозорим і прихованим. Такий вибір стає індивідуально-психологічною основою колективізму. А в широкому соціальному контексті добре пояснює той факт, що на колективістські форми співжиття більш охоче орієнтуються представники матеріально незаможних верств населення. Ба більше, уся історія людства пройнята процесами гуртування слабших осіб, які становлять переважну більшість кожного суспільства, задля протидії реальній чи можливій сваволі осіб сильних і схильних до зловживання силою. Останні завжди є меншістю, але, як відомо, можуть приневолювати більшість.

Індивідуалізм сильних і колективізм слабких часто піддають моральній оцінці, і здебільшого ця оцінка виявляється негативною щодо перших і позитивною щодо других. Сильним, зарадним, ефективним особам, які намагаються реалізувати свій потенціал та більше орієнтуються на власні потреби, ніж на очікування оточення, закидають егоїзм, небажання рахуватися з думкою інших, невміння діяти спільно з колективом.

Справедливість таких оцінок буває важко спостерегти через безумовну наявність у них більш чи менш виражених елементів задрощів, негативних проєкцій, щонайможливіших комплексів, дискомфорту через несприятливе для себе порівняння з більш успішними особами. Натомість ці успішні особи, зарадні й ефективні, вочевидь мають право на досягнення, самореалізацію, самоствердження в соціумі. А це в більшості випадків вимагає якраз не злиття з колективом, а власної ініціативи, індивідуальної сміливості, особистих ризиків і взяття на себе відповідальності.

Позитивні риси колективізму, про які говорять частіше, є доволі очевидними. Це бажання і згода співпрацювати з іншими, готовність надавати допомогу, виявляти морально-психологічну підтримку, здатність співчувати і співпереживати, відмовлятися від власних вигод на користь цілям колективним і суспільним. Проте за позицією колективізму криється й негативний зміст, що його, мабуть, уперше в психології викрив А. Адлер, який показав, що за готовністю слабкої особи діяти спільно з іншими частогусто лежить прагнення уникнути відповідальності, приховати свою безпорадність. Він підкреслював, що слабкі люди використовують свою слабкість, аби примусити інших підкорятися собі. Позбавлення себе відповідальності дає змогу досягати реальної переваги [1, с. 37, 44–49, 64].

Повертаючись до більш притаманного колективістськи налаштованим особам феномена соціальних лінощів, потрібно на їхнє виправдання сказати, що менший внесок у спільну справу не конче є виявом власне лінощів як таких, бо інтенсивність їхніх зусиль, відносно слабших порівняно із зусиллями сильніших учасників, може бути якраз пропорційно більшою у відношенні до їхніх можливостей. Такий факт стає важливим джерелом почуття соціальної скривдженості бідних, незарадних, малоефективних осіб, які, як вони суб'єктивно відчують, тяжко працюють, а результати тяжкої праці виявляються гіршими порівняно з досягненнями осіб, які з не завжди очевидних причин мають вищі досягнення.

Посідання більш колективістської або більш індивідуалістської позиції в просторі міжособової взаємодії вимагає від людини певного стилю діяльності та спілкування. Такий стиль, очевидно, засвоюється в процесі соціалізації, трансформуючись на різних її етапах відповідно до цілей і змісту життєдіяльності, особистісного самовизначення тощо. Адаптація до умов взаємодії спонукає особу до

"автоматичного" застосування прийомів поведінки, які інтуїтивно видаються їй доречними, правильними, найбільш адекватними ситуації.

Методика та процедура дослідження. Показовою ілюстрацією описаних співвідношень став перебіг одного з етапів дослідження соціально-психологічних засобів підвищення самоефективності носіїв бідності як стилю життя. За результатами опитування студентів-психологів, експертної оцінки науковців у галузі соціальної психології, тренінгів зі студентами було визначено цілі підвищення самоефективності, його організаційні форми і методи, прийоми впливу та способи взаємодії з оточенням, основні засоби такого підвищення [3].

Ці характеристики було використано як матеріал для подальшого визначення змісту корекційної роботи з носіями бідності як стилю життя. Із цією метою проведено тренінгові заняття зі студентами-психологами 5 курсу Житомирського державного університету імені Івана Франка.

У роботі взяли участь 38 студентів (дві академічні групи по 19 осіб). За даними раніше розробленого питальника "Психологічне тяжіння до бідності" [2] кожна групу було поділено на дві тренінгові підгрупи, які працювали одночасно в одному приміщенні. В одній групі виділено підгрупу з 10 осіб, які показали високий рівень тяжіння до бідності, і підгрупу з дев'ятьох осіб, до якої увійшли респонденти з низьким і середнім рівнем такого тяжіння. У другій групі дев'ять учасників склали підгрупу з переважно середнім та почасти високим рівнем тяжіння до бідності, а 10 осіб увійшли до підгрупи з низьким і середнім рівнем. Описані нижче особливості виразніше проявилися в першій групі, де поділ між учасниками був чіткіший, та менш виразно – у другій.

Студентам було поставлено завдання розробити систему засобів психологічної допомоги матеріально незабезпеченим особам, причиною незаможності яких є їхня власна життєва безпорадність.

Тренінг проходив у великій навчальній аудиторії, що дало змогу розташовувати обидві підгрупи в протилежних кутках кімнати. Завдяки цьому робота підгруп проходила достатньо автономно, учасники практично не чули, про що говорять в іншій підгрупі, могли лише здалеку спостерігати за її роботою. Проте ніхто такого спостереження й не вів. Обидві підгрупи були зайняті кожна своєю роботою.

Аналіз результатів дослідження. Дане їм завдання студенти виконували досить активно, декотрі навіть завзято. Хоча всі учасники тренінгу виступали в ролі фахівців-експертів, у стилі роботи визначених підгруп до певної міри простежувалися особливості, зумовлені більшою чи меншою схильністю самих учасників бути потенційно бідними.

Традиційно для тренінгу підгрупи розташувалися колом. Саме лише порівняння їх за поверховим спостереженням дало цікавий результат: у підгрупах із високим рівнем ПТБ учасники *сиділи тісніше*, ближче один до одного, переважно нахилившись уперед, тим самим створюючи безпосередніший контакт між собою. Такий спосіб спілкування ніби об'єднував їх, робив згуртованішими, захищенішими та вочевидь деіндивідуалізованішими. Учасники другої підгрупи більшу частину часу сиділи відкинувшись на спинки стільців. Не можна сказати, що вони розташувалися на помітно більшій відстані один від одного, але переважний спосіб сидіння показував вищий рівень їхньої автономності. Вони, як здається, мали меншу потребу єднатися, творити цілісну групу задля успішного виконання завдання. Можна також припустити, що учасники першої підгрупи дещо більше хотіли догодити тренеру, показати свою здатність бути ефективними в спільній діяльності. Натомість у членів другої підгрупи мотивація виконати завдання була нижчою, їм і властивіше, і комфортніше було виявляти свою індивідуальну спроможність. Відтак вони з меншою готовністю намагалися творити спільний простір взаємодії.

Друга ознака, за якою відрізнялася робота підгруп, це *рівень активності* учасників. Спостереження показало, що в групі з високим рівнем ПТБ активною була приблизно половина її членів. Друга половина виявляла активність періодично, часом самостійно включаючись у роботу, а часом роблячи це за спонуканням більш активних учасників. У підгрупі з низьким рівнем ПТБ практично всі учасники були активними протягом усього часу роботи. Їхня активність здавалася природнішою, більш невимушеною, краще вмотивованою. Зрозуміло, що очікувати на значну пасивність від студентів-психологів не слід було б, навіть незалежно від притаманної частині їх схильності бути бідними, а проте й такий не дуже принциповий поділ на підгрупи за характеристикою ставлення до бідності зумовив відмінності в рівні активності, що піддаються зовнішньому спостереженню.

Третьою спостереженою ознакою стала *гучність розмов*. У підгрупі з високим рівнем ПТБ розмови перебігали явно тихіше, учасники якимось ніби соромилися говорити заголосно, перемовлялися між собою тихцем, інколи навіть пошепки. Натомість у підгрупі з низьким рівнем ПТБ студенти розмовляли не стримуючи гучності, говорили так, як звикли, у межах того простору спілкування, що склався в аудиторії.

Четвертою ознакою спілкування стала *частота й інтенсивність суперечок*. У підгрупі з високим рівнем ПТБ сперечалися мало або майже не сперечалися, не було помітно, щоб хто-небудь з учасників був надто упертим і наполегливим в обстоюванні своєї думки. Інакше було в другій підгрупі, де точилися дискусії, що кілька разів навіть виразно загострювалися. Можна було помітити, що окремим особам залежало на тому, щоб на їхню думку зважили.

П'ята ознака, можливо найяскравіша, – це те, що в підгрупі з високим рівнем ПТБ досить швидко виділився *лідер*, який узяв на себе функцію координатора та організатора всієї роботи. Решта підгрупи легко й швидко, здається, навіть охоче цьому лідерові підкорилася. Визнали його роль до кінця роботи. У другій підгрупі явний лідер не визначився. Проте й виразної боротьби за лідерство теж не було. Очевидно, позиція лідера в межах заданої роботи не становила особливої мотиваційної привабливості для учасників. А динаміка полягала в тому, що одночасно дві-три-чотири особи намагалися брати на себе роль лідера або ж учасники робили це поперемінно (здебільшого це були ті, хто на певному етапі пропонував щось конкретне).

Шоста відмінність проявилася на завершальному етапі роботи, коли групи діставали завдання *оформити підсумковий текст* на основі пропозицій, зроблених під час обговорення. Ці пропозиції вже було сформульовано, записано і їх слід було лише записати у вигляді чіткого переліку. У першій підгрупі це завдання разом виконувала більшість учасників. Керував і записував лідер, а решта йому допомагала. Друга підгрупа доручила виконати це завдання лише одній учасниці, яка його й зробила. Решта в її роботу не втручалася, мовчки спостерігала або знічев'я перемовлялася. Не вдалося зафіксувати, чому саме цій учасниці "випала честь" виконати таку функцію.

Результати виконання поставлених у тренінгу завдань обома типами підгруп не дали підстав для обґрунтованих висновків про значущі відмінності (напевно, тому, що цілі й показники діяльності в цьому випадку виявилися недостатньо чутливими для належної диференціації). Натомість різниця в стилях спільної діяльності була досить очевидною: особливості групової взаємодії проявилися як типове втілення індивідуалістських постав тих, хто не схильний бути бідним, і колективістських – тих, кому властиво тяжіти до бідності як стилю життя.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Особи, які є носіями бідності як стилю життя, вирізняються низькою самоефективністю. У ситуаціях спільної з іншими людьми діяльності їх характеризують вивчена безпорадність та нахил до соціальних лінощів. Такі риси можна трактувати як психологічну основу вибору колективізму як компенсаторно-захисної позиції соціально та економічно слабких осіб, що шукають опору у взаємодії з оточенням. У процесі виконання спільної діяльності в групі особами, які психологічно тяжіють до бідності, зафіксовано їхню схильність діяти разом, згуртовано, без виразної індивідуальної ініціативи, але під керівництвом лідера, якого вони виділяють і якому доручають бути організатором колективної активності. Актуальною видається розробка психологічних засобів позитивного впливу через соціальне оточення на діяльність і поведінку носіїв бідності як стилю життя з метою підвищення їхньої самоефективності.

Використані джерела

1. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии / А. Адлер: Пер. с нем. – М.: Фонд "За экономическую грамотность", 1995.
2. Васютинський В. О. Культура бідності: соціально-психологічний зміст та інструментарій дослідження / В. О. Васютинський // Актуальні проблеми психології: Зб. наук. праць Ін-ту психол. ім. Г.С.Костюка НАПН України. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. – Т. XI. – Соціальна психологія. – Вип. 6. – Кн. 1. – С. 119–128.
3. Васютинський В. О. Соціально-психологічні засоби підвищення самоефективності носіїв бідності як стилю життя / В. О. Васютинський // Психол. перспективи. – 2014. – Вип. 24. – С. 34–44.
4. Майерс Д. Социальная психология / Д. Майерс. – СПб.: Питер, 1996.
5. Хомра О. У. Бідність в Україні: оцінки, наслідки, специфіка характеристик в монофункціональних містах [Електронний ресурс] / О. У. Хомра // Матер. III міжнар. конф. "Розвиток демократії та демократична освіта в Україні", 2005. – Режим доступу : <http://www.edportal.org.ua>.
6. Bandura A. Social Cognitive Theory: An Agentic Perspective / A. Bandura // Annual Review of Psychology. – 2001. – Vol. 52. – P. 1–26.
7. Domański H. Ubóstwo w społeczeństwach postkomunistycznych [Електронний ресурс] / H. Domański // Warszawa: Instytut Spraw Publicznych, 2002. – Режим доступу : <http://www.cebi.pl/texty/maj03.doc>.
8. Keplinger A. Poczucie skuteczności alternatywą dla bierności // Bierność społeczna: Studia interdyscyplinarne / Red. nauk.: A. Keplinger / A. Keplinger. – Warszawa: ENETEIA, 2008. – S. 37–53.
9. Lewis O. Five Families. Mexican Case Studies in the Culture of Poverty / O. Lewis. – NY.: Basic Books, 1959.
10. Ratecka A. Wykluczeni, zmarginalizowani, biedni – czy istnieje polska underclass? [Електронний ресурс] / A. Ratecka // Krytyka.org, 2006. – Режим доступу : <http://krytyka.org/wykluczeni-zmarginalizowani-biedni-czy-istnieje-polska-underclass/>.

Vasiutynskyi V.

COLLECTIVISM OF THE PEOPLE IN POVERTY
AS A LIFESTYLE IN A CONTEXT
OF A JOINT ACTIVITY

Consciousness and behavior of poor people was investigated within the proposed by O. Lewis category "culture of poverty". One of the personal essential characteristics of people in poverty is learned helplessness which was found by M. Seligman. Also, the M. Ringelmann effect of social loafing is highlighted. Helpless people are lack of self-efficacy – beliefs in the ability to control events that affect their life (A. Bandura), so they prefer to mask their low productivity. Such a choice becomes personal and psychological basis of collectivism.

One of the stages of research on socio-psychological means of people in poverty increasing self-efficacy illustrates described relations. During the training, 38 students-psychologists were tasked to develop a system of means of psychological help for poor and socially helpless persons.

According to the questionnaire "Psychological inclination toward poverty" four training groups were formed – with high and low level of inclination toward poverty. There were six differences in joint efforts style of both types of groups.

In groups with high levels of psychological inclination toward poverty, the participants were sitting closer, creating more direct contact with each other; about half of the members were active; the participants were speaking more quietly; they argued little or there were no arguing at all; they had a leader who organized teamwork; arrangement of the final text was executed with the majority of them.

Members of the second group were mostly sitting cast back in their chairs; the participants were active during the entire time of work; they were speaking loudly; they insisted on their own views; there were no defined leader in the group; the final task the group instructed to the one participant.

Described differences in styles of joint activities are summarized as a typical incarnation of individualistic sets of those who are not inclined to be poor person, and collectivistic – of those who are inclined toward poverty as a lifestyle.

Key words: individualism, collectivism, joint activity, poverty as a lifestyle, learned helplessness, social loafing, self-efficacy.

Стаття надійшла до редакції 29.10.2014